

Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani / Slovenska akademija znanosti in umetnosti / Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014., 685 str.

Monografija Rajka Bratoža, akademika i redovitoga profesora stare povijesti na Sveučilištu u Ljubljani, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* objavljena je 2014. u sklopu istraživačkoga i publicističkoga projekta Slovenska zgodovina. Sastoji se od deset poglavlja koja kronološki obuhvaćaju razdoblje od početka vladavine vojničkih careva u Rimskom Carstvu u 3. st. do prodora Langobarda u Italiju u drugoj polovici 6. st. te naseljavanja Slavena na slovenski prostor početkom 7. st. Osim regionalne povijesti provincija i povijesti barbarskih naroda koji su utjecali na zbivanja obrađivanoga prostora, autor je, s obzirom na velik broj pisanih i materijalnih izvora, posebnu pozornost usmjerio središnjoj temi njegovih dugogodišnjih znanstvenih istraživanja, a to je razvoj kršćanstva i formiranje crkvene organizacije od kraja 3. do početka 7. st. U uvodnom su dijelu (7-10) istaknuti ciljevi istraživanja, uz navođenje novije historiografije o kasnoj antici koja se odnosi i na susjedna područja. Na kraju se donosi opsežan popis korištenih izvora i literature (583-637), sažetak na engleskom jeziku (639-652) te kazala osobnih imena (653-668) i imena mjesta (669-685). Valja također istaknuti da Bratoževa knjiga predstavlja nezaobilaznu literaturu za poznavanje povijesti Istre u navedenom razdoblju te donosi na jednom mjestu nove rezultate arheoloških i povijesnih istraživanja i promišljanja o različitim historiografskim problemima.

U povijesnom pregledu kasnoantičkoga razdoblja na području današnje Slovenije i okolnih područja Bratož je sustavno i jasno iznio i povezoao sve povijesne događaje koristeći se starijom i recentnijom literaturom, uz opsežnu i temeljitu uporabu pisanih izvora i rezultata recentnijih arheoloških istraživanja. Autor naglašava da se time mnoga pitanja vezana za pojedine povijesne osobe ili istaknute događaje podvrgavaju ponovnom promišljanju, ali upozorava da određena pitanja i dalje ne pronalaze odgovore u historiografiji.

U prvom se dijelu („Prehod v obdobje pozne antike: slovenski prostor s sosedstvom v obdobju vojaških cesarjev“, 11-52) opisuje razdoblje vladavine vojničkih careva (235. – 284.), koje je uslijedilo nakon romanizacije kojom se

današnji slovenski prostor u potpunosti uključio u društveni, gospodarski, kulturni i vjerski život Rimskoga Carstva. Riječ je o području koje je imalo prije svega važnu stratešku ulogu na položaju između Italije na zapadu te središnjega Podunavlja i zapadnoga Ilirika na istoku. Obrazložena je važnost prometnica čija je uloga bila ključna za vojna zbivanja već od 3., a naročito u 4. stoljeću. Osim što se njima koristila rimska vojska tijekom mnogobrojnih građanskih ratova, te će rimske prometnice poslije imati ključnu važnost za invazije barbarskih naroda prema zapadu. Od velikih vojnih kriza posebno se obrađuju građanski rat 238. za vrijeme Maksimina Tračanina, vojne kampanje za vrijeme Galijena i invazija barbarskih skupina prema Italiji te građanski rat između Karina i Julijana 284. godine. U tom se razdoblju prepoznaju teške prilike za civilno stanovništvo, prije svega visok stupanj mortaliteta, pojava kuge i razbojništva. Historiografsku rekonstrukciju toga razdoblja u prvom redu omogućuje znatan broj epigrafskih izvora, naročito posvetnih i vojnih natpisa te novčanih nalaza na području današnje Slovenije. Ta svjedočanstva Bratož uspoređuje s navodima iz suvremenih i kasnijih pisanih izvora (Herodijan, Grgur Turski, *Historia Augusta*, Aurelije Viktor, Eutropije, Jeronim, Zosim, Zonara). Osim kriznih vojnih epizoda, detaljno je prikazan i vjerski život na području Norika i Panonije, čije se dobro poznavanje temelji na posvetnim natpisima koji donose imena velikoga broja tradicionalnih rimskih, autohtonih i istočnih božanstava. Među gradovima se Petoviona u 3. stoljeću ističe kao sjedište mitraizma.

Sljedeće poglavlje („Obdobje cesarjev Dioklecijana in Konstantina“, 53–113) govori o razdoblju careva Dioklecijana i Konstantina, a u prvom se dijelu opisuje administrativne promjene u Carstvu. Italija za vrijeme tetrahrije pripada zapadnom dijelu Carstva, a Ilirik istočnom dijelu. Prvo razdoblje prije Dioklecijanove reforme rasvjetljavaju posvetni natpisi koji su pronađeni u većem broju na širem području Akvileje. Nastupom krize tetrahrije kao oblika državnoga uređenja (306. – 312.), oblikuju se i nove granice unutar Carstva, a reforme na području uređenja uprave, vojske, društvenih odnosa i gospodarskoga života bile su temelj promjena u kasnoj antici. Laktancije ih kao suvremenik oslikava kao negativne, pa čak i katastrofalne, dok se, s druge strane, prepoznaju i pozitivne posljedice reformi, poput učinkovitosti vojske i državnoga upravnog aparata te gospodarskoga uzleta zbog podizanja velikoga broja carskih rezidencija. Akvileja kao središte provincije *Venetia et Histria* te kao istaknuto prometno čvorište dobiva

niz važnih državnih ustanova (kovnicu novca, stadion, cirkus i carsku palaču). Autor popisuje poznate nam državne dužnosnike čija su se imena i funkcije sačuvala na natpisima, ali i u legendama mučenika. Raspravlja se i o pitanju prijestolnica novih provincija te se stječe jasan uvid u stanje arheoloških istraživanja pojedinih mjesta. Obrađivano je krizno razdoblje bilo obilježeno dvama istaknutim sukobima: prvi je izbio 310. pokušajem Licinija da preko Istre prodre u Italiju s ciljem da odbaci cara Maksencija, što se pokazalo neuspješnim, a drugi je sukob izbio nakon što je Licinije zauzeo istočni dio Carstva te nije htio priznati Konstantinovu prevlast. Kao važan događaj autor posebno opisuje uništavanje Konstantinovih kipova u Emoni 316., što je bilo potaknuto urotom protiv Konstantina.

U trećem poglavlju („Od Konstantinove smrti do konca Teodozijeve vlade“, 115-186) donosi se pregled dugoga razdoblja vladavine Konstantinovih nasljednika, koje je obilježeno njihovom borbom za vlast te rješavanjem religijskih pitanja u sklopu političkih tenzija između pravovjernoga Konstanta i arijanskoga Konstancija (340. – 350.). Na području sjeverne Italije odvijao se trogodišnji građanski rat nakon što je Maksencije uzurpirao vlast Konstantu. Tada se odigrala i jedna od najvećih bitaka 4. st., Bitka kod Murse, u kojoj je pobijedio Konstancije II., nakon čega je ubrzo osvojio i Emonu (352.) te prijelaz na Julijskim Alpama. Za vladavine cara Valentinijana I. (364. – 375.) formira se nova društvena elita, a Carstvo napadaju plemena Kvada i Sarmata na području Panonije, dok je rimska vojska na istoku poražena u sukobu s Gotima kod Hadrijanopola, što je uzrokovalo njihove jače i intenzivnije prodore prema Julijskim Alpama. Novi car postaje Teodozije I. (379. – 395.), za vrijeme kojega se odigrala Bitka kod Frigida, koja je imala vrlo velik odjek ne samo kod suvremenika već i u sjećanju narednih generacija, o čemu svjedoče brojni kasnoantički izvori koje autor navodi. Teodozije je izvojevao vojnu pobjedu i ukinuo sve oblike štovanja poganskih božanstava. Odras bitke prepoznaje se i na ideološkom planu te autor naglašava relevantnost recentnih studija o pisanoj tradiciji na temelju koje se dolazi do zaključka da bitka nije bila vjerskoga karaktera, u kojoj je kršćanstvo pobijedilo nad poganstvom, već je riječ o građanskom ratu u kojem je borba za političku prevlast imala odlučujuću ulogu. Međutim, bitka je imala utjecaj na pojačavanje pritiska nad poganima da prihvate kršćanstvo. Nakon bitke proglašena je amnestija za poražene s ciljem masovnoga obraćanja na novu vjeru.

Sljedeći se dio knjige („Od Teodozijeve smrti do konca Odoakrove vladavine“, 187-240) bavi povijesnim pregledom razdoblja od cara Teodozija do Odoakra, počevši od prikaza Teodozijeva političkoga uređenja Carstva, koji je vlast predao sinovima, Honoriju na Zapadu i Arkadiju na Istoku. Administrativna granica protezala se upravo područjem današnje Slovenije, a obrambeni je sustav Julijskih Alpa, *Claustra Alpium Iuliarum*, predstavljao stratešku granicu između zapadnoga i istočnoga dijela Carstva. U napetim se odnosima među dvama dijelovima države pokazala vojna premoć Zapada nad Istokom, a Arkadije je napokon krajem 395. ili 396. prepustio zapadni dio Ilirika Zapadnom Carstvu. Vizigotski kralj Alarik je 397. sklopio dogovor s Arkadijem, koji je dopustio Gotima naseljavanje u Epiru, a kasnije i pogodbu s Honorijem, prema kojoj su se Goti zapadnom caru obvezali na vojnu službu. Prilikom selidbe skupina rimskih barbarskih *foederata* prema Italiji uništeno je više gradova na prometnim putovima te ruralnih naselja, a ugroženo se stanovništvo povlačilo na utvrđena naselja na uzvisinama još od kraja 4. st. Nakon Honorijeve smrti 425. i relativno mirno protekloga razdoblja, pojavila se opasnost od moćne hunske države, koja je ubrzo nakon dvaju neuspjelih pokušaja prodora u Italiju propala, a Zapadno se je Carstvo održalo do 476.

Peto je poglavlje posvećeno nastanku i razvoju kršćanstva do kraja 5. st. („Začetki kršćanstva in njegov razvoj do zgodnjega 5. st.“, 241-307), jednoj od glavnih tema autorovih istraživanja uopće. U prvom se dijelu opisuje razvoj ranokršćanske zajednice u Petovioni. Značajan dio odnosi se na biskupa i mučenika Viktorina, o kojem se je sačuvala zamjetna količina povijesnih izvora, te na njegov utjecaj na kršćansku zajednicu u Petovioni. Sačuvanost njegovih djela omogućuje proučavanje njegova pastoralnoga djelovanja i literarnoga stvaralaštva između 260. i 303./304. te pruža uvid u stupanj crkvene organizacije, kao i opća kulturna i intelektualna dostignuća ptujske biskupije. Autor stoga upravo na temelju Viktorinova teološkoga stvaralaštva zaključuje da se kršćanstvo na području Petovione formiralo već nekoliko desetljeća prije biskupova djelovanja. Pritom je istaknut i njegov značajan utjecaj na dvojicu akvilejskih biskupa, Fortunacijana i Kromacija, u 4. st. te na kršćanske pisce Jeronima i Rufina koji su djelovali na području Akvileje, nakon čega njegova djela više nisu poznata. Biskup Viktorin umro je mučeničkom smrću za vrijeme Dioklecijanovih progona, kao i drugi povijesno potvrđeni akvilejski i istarski mučenici (sv. Kancije,

Kancijan i Kancijanila, sv. Prot i sv. Krizogon, sv. Feliks i sv. Fortunat, sv. Just, sv. Mauro). Autor pritom ističe kako recentna jezikoslovna istraživanja pasija, njihova novija kritička izdanja te povijesne analize potvrđuju ne samo autentičnost akvilejskih mučenika već i povijesnu autentičnost tršćanskoga mučenika Justa, dok su se o porečkom biskupu Mauru, koji je stradao za vrijeme Dioklecijanovih progona, sačuvali nepobitni arheološki i epigrafski dokazi. Nadalje, u ovom se poglavlju donose i nezaobilazna razmatranja o Konstantinovu razdoblju vjerske slobode. Već se tada kršćanstvo suočava s herezama, donatizmom u Africi i arijanizmom koji je zahvatio cijeli kršćanski svijet u 4. st. Vjerski sukobi zahvatili su Petovionu i djelomično Akvileju, gdje je 381. održana sinoda na kojoj je arijanizam konačno osuđen, iako je na nekim područjima ostao aktualan sve do 7. st. U kasnom 4. i 5. st. formirala su se biskupska središta u sjevernoitalskim gradovima, a kršćanski se život razbuktao u Emoni i Celeji, o čemu svjedoče rezultati arheoloških istraživanja. Na području Akvileje razvile su se u drugoj polovici 4. st. prve asketske zajednice pod vodstvom Jeronima iz Stridona i Rufina iz Konkordije, a asketski se način života uskoro proširio i na okolna područja, o čemu postoje potvrde za Emonu. Istovremeno se na urbanim i ruralnim prostorima može pratiti zamiranje poganstva, što ne začuđuje s obzirom na intenzivno protupogansko djelovanje države iskazano zakonodavstvom, uništavanjem ili uklanjanjem poganskih kulturnih objekata, ali i teološkim propovijedima kršćanskih intelektualaca.

U šestom poglavlju („Navzočnost barbarskih skupin od poznega 4. do poznega 5. st.“, 309–369) autor detaljno opisuje skupine barbarskih naroda od kraja 4. st. do pada hunske države te dolaska Istočnih Gota na italsko područje 489. godine. Posebna je pozornost posvećena Alarikovim pohodima u Italiju 402. te analizi hunskoga prodora u Italiju 452., koji je zahvatio i Akvileju. Autor uspoređuje istraživanja starije historiografije s novim promišljanjima o posljedicama koje je hunska invazija imala na današnji slovenski prostor i zaključuje kako su one bile znatno manje pogubne nego što se donedavno držalo.

U sedmom dijelu knjige („Država Vzhodnih Gotov“, 371–443) opisuju se formiranje Istočnogotskoga Kraljevstva koje je uslijedilo nakon rata s Odoakrom i ulaska Teodorika u Italiju 489. godine. Autor je analizirao političke, društvene i gospodarske promjene koje su pritom zahvatile obrađivano područje. Od tada se jedinstvena italska provincija *Venetia et Histria* pojavljuje

u izvorima kao dvije odvojene administrativne jedinice, dok su provincije *Suavia* i *Dalmatia* bile kratko vrijeme ujedinjene za vrijeme kralja Atalarika. U zemljopisnim se izvorima prvi put javljaju tri nove upravne jedinice, *Carneola*, *Liburnia Trsatensis* i *Valeria*, iako se njihova izvorna namjena još uvijek ne može u potpunosti protumačiti. Jedna je od središnjih tema ovoga poglavlja razvoj naselja na brežuljcima, o čemu postoje brojne arheološke potvrde. Autor naglašava da je riječ o procesu koji započinje krajem 5. st., od kada se usporedno može pratiti i postupno zamiranje gradova, od kojih se neki smanjuju, a neki čak podliježu urušavanju. Ističe se, međutim, kako još uvijek neka mjesta nije moguće identificirati topografsko-arheološkom metodom. Nadalje, opisuje se vjersko i društveno djelovanje kralja Teodorika, koji je, osim čvrstih nastojanja u stvaranju nove društvene elite sastavljene od Ostrogota i Rimljana, naročito vodio računa o vjerskoj toleranciji između katolika, arijanaca, Židova i pogana. Na kraju se za vrijeme dinastičke krize u ostrogotskoj državi javila pogodna prilika za Bizant da krene u vojna osvajanja prema Italiji. Ostrogotska je država srušena sredinom pedesetih godina 6. st. nakon raznih nedaća koje je proživjela, poput gladi, društvenih sukoba i međuetničkih tenzija, a ratna su razaranja opustošila u najvećoj mjeri sjevernu Italiju. Autor ističe da je granično područje između Italije i Ilirika ipak ostalo pošteđeno velikih ratnih operacija te je više služilo kao prijelazni koridor bizantskim i ostrogotskim vojnim postrojbama. Osim toga, tim su se prostorom, kao i u prethodnom razdoblju, kretali barbarski narodi prema novim prostorima obitavanja. Upravo će Gepidi i Langobardi 552. kao bizantski saveznici proći slovenskim prostorom na putu prema sjevernoj Italiji.

Osmi dio knjige („Od prevlade Bizanca do prihoda Slovanov“, 445-503) opisuje razdoblje bizantske dominacije, koje je na području današnje Slovenije vrlo kratko trajalo, od protjerivanja Franaka 561. – 563. do langobardskoga osvajanja sjeverne Italije 568., od kada se bizantska vlast svela tek na obalno područje Venecije i Istru, koje su od oko 584. pripadale Ravenskom egzarhatu, dok su Langobardi osnovali vojvodstvo sa sjedištem u Čedadu. Bez obzira na spomenute okolnosti, taj je period obilježen intenzivnom graditeljskom djelatnošću na bizantskom području. S jedne strane, grade se vojna uporišta na strateškim područjima uz obalu, a s druge strane, monumentaliziraju se katedrale u Gradu, Puli i Poreču te se podižu brojne nove crkve u gradovima i na ruralnim područjima. Donator-

ski natpisi iz crkava, naročito u Istri, govore o kozmopolitskom karakteru stanovništva, uzrokovanom uspostavom bizantskih političkih i društvenih struktura, u kojem značajan element čini stanovništvo istočne provenijencije. Na kontinentalnom su dijelu bizantski utjecaji vrlo slabi te izvori ne dopuštaju rekonstrukciju civilne uprave i vojne organizacije. Sačuvani su jedino podaci koji se odnose na crkvenu organizaciju. Slabljenju bizantske vlasti pridonijele su invazije Avara i Slavena. Autor opisuje avarsko osvajanje Sirmija 582. te tijek bizantskih sukoba s Avarima i Slavenima od 592. do 602., kao i posljedice tih događaja. Donosi se i detaljan opis prodora Slavena u Istru oko 611. godine.

Sljedeće se poglavlje („Razvoj crkvene organizacije od srede 5. do konca 6. st.“, 505–567) bavi razvojem crkvene organizacije od sredine 5. do kraja 6. st. Jedan od središnjih problema predstavlja nastanak akvilejske metropolitanske crkve i njezin razvoj, koji će jednu od prekretnica doživjeti polovicom 6. st., kada se u crkvenoj, ali i političkoj povijesti javlja crkveni spor poznat kao Shizma triju poglavlja. Taj je događaj obilježio i istarsku crkvenu povijest, a riječ je o razdoblju uspona i učvršćenja crkvene organizacije u Istri te ujedno i najbolje poznatom i dokumentiranom razdoblju razvoja istarske crkve. Akvileja je tada još uvijek bila središte provincijske uprave i metropolitansko središte za Veneciju i Istru, ali i za preostalo područje Sredozemnoga Norika te ostatke zapadnoga dijela panonskih i južnoga dijela recijskih provincija, a Shizma triju poglavlja ostala je jedan od važnijih političkih problema sjeverne Italije do kraja 7. st., koji su pokušali riješiti papa i svjetovna bizantska vlast u Italiji. Središnja je tema toga razdoblja Gradeški koncil, o čemu se navodi i vrlo iscrpna bibliografija. Održani upravo zbog nastojanja rješavanja pitanja toga crkvenoga spora, koncili u Gradu 579. i u Maranu 591. pružaju nam dragocjen uvid u podatke o crkvenoj organizaciji na proučavanom prostoru. Popisi prisutnih biskupa na oba koncila svjedoče po prvi put o postojanju biskupija *Cissa*, *Castellum Nouas*, *Insula Capritana* i *Pedena* u Istri, ali otvaraju i pitanja njihove identifikacije. Autor je iznio sve dosadašnje pokušaje ubikacije biskupija Cise i Pedene, uvažavajući i arheološka svjedočanstva, ali naglašava nemogućnost preciznoga rješenja. Osim katedrale, u kojoj se počinju pokapati patrijarsi, u Gradu je obnovljena i Marijina crkva (S. Maria delle Grazie) te krstionica. Pritom je patrijarh Elija imao podršku društvene elite i kršćanske zajednice, o čemu govore donatorski natpisi u crkvama. Tada akvilejska crkva postaje

izolirana na kršćanskom Zapadu, ali i teritorijalno rascijepljena na dva dijela unutar dvije države.

U posljednjem se dijelu knjige („Zaton organizacijskih oblik preostalega romanskoga prebivalstva in konec antične dobe“, 569-582) zaključuje da su krajem 6. i početkom 7. st. današnji slovenski prostor i okolna područja bili podvrgnuti ključnim promjenama na području političkoga, administrativnoga, društveno-gospodarskoga te vjerskoga i kulturnoga života. Tada se gase postojeće rimske institucije, a romansko stanovništvo postupno nestaje. Autor navodi nepodudarnost podataka iz rijetkih pisanih izvora s arheološkim materijalom, koji pružaju uvid u predodžbu kasnoantičkoga razdoblja ovih prostora. Podaci variraju u različitom stupnju kontinuiteta i diskontinuiteta, a crkvena se organizacija pokazala jedinom institucijom s visokim stupnjem kontinuiteta.

Na kraju valja reći da Bratoževa monografija o kasnoantičkoj povijesti Slovenije i okolnoga prostora po prvi put donosi sustavno izlaganje i promišljanje političke, društvene i vjerske problematike u kasnoj antici na tom prostoru te predstavlja vrijedan rezultat dugogodišnjih istraživanja velikoga broja izvora, i kao takva neizostavan je temelj i poticaj za daljnja istraživanja.

Marina Zgrablić

Darko Darovec, *Auscultauerint cum notario: Istrian Notaries and Vicedomini at the Time of the Republic of Venice*, translation Sonja Kravanja and Angelika Ergaver, Venezia: Cafoscarina, 2015., 249 str.

Nova monografija plodnoga istarskog povjesničara Darka Darovca objavljena je u izdanju prestižne nakladničke kuće Cafoscarina na čak tri jezika: slovenskom, talijanskom i engleskom. Riječ je o studiji u čijem su žarištu istarski notari i vicedomini u srednjem i ranom novom vijeku, posebice notarijat mletačkih priobalnih komuna Pirana, Izole i Kopra. Autor je ovoj temi posvetio nekoliko radova u prošlosti, između ostaloga i poznatu monografiju *Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1994.). Kako je u međuvremenu objavljeno dosta novih studija vezanih za